

ДО ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ ПИЖІВСЬКОГО АНТРОПОМОРФА В СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІСТРОВ'І

В статті розглядається проблематика духовної культури в означеному регіоні на основі новиявленої язичницької монументальної скульптури із с. Пижівка на Хмельниччині.

Ключові слова: скульптура, язичництво, атрибут, капище, монумент, антропоморф.

Дністер – важлива водна артерія Південно-Східної Європи – приваблює до себе людей з найдавніших часів [3, с.3-4].

На території Середнього Подністров'я знаходяться численні помітки язичництва і тому саме цей регіон віддавна цікавив науковців. Зокрема, окремий напрям дослідження цієї теми складають язичницькі кам'яні статуї Подністров'я [15].

Каміння – один із першоелементів Світу (разом із землею, водою, вогнем і повітрям). У народній традиції – це об'єкт поклоніння. У священних місцях каміння символізувало вічність – на відміну від дерева. Магічними властивостями наділялося взагалі каміння як таке, що зумовлювалося його твердістю, міцністю, довговічністю. З часом з каменю створювали скульптури, надаючи їм антропоморфних та зооморфних рис. Що ж до гір, то вони завжди були традиційним місцем жертвоприношень, які супроводжувалися ігрищами [2, с.218-219].

У релігійних обрядах існували звичаї жертвоприношень та відповідні моління, пов'язані з обоженням конкретних проявів сил природи. У процесі соціально-економічного розвитку слов'янського суспільства на Дністрі у середині та другій половині I тис. н.е. відбувалося, очевидно, подальше утвердження верховного божества у релігійних віруваннях слов'ян. Культ «єдиного бога» мав виправдати абсолютну владу племінних вождів, а пізніше – з формуванням класового державного організму – і владу феодала [3, с.46].

Актуальність дослідження полягає в необхідності деталізованого аналізу особливостей розвитку духовної культури в Середньому Подністров'ї. Новизною повідомлення є введення у науковий обіг інформації про язичницького антропоморфа із с. Пижівка, в Новоушицькому районі Хмельницької обл., якого автор відкрив 1999 року під час археологічної розвідки.

Проблема духовної культури давніх народів широко висвітлена у вітчизняній та закордонній науці. В основу численних досліджень цього напрямку закладено письмові історичні та етнографічні джерела, археологічні матеріали. Як зауважував Б. Рибаків, однією із найцікавіших і важливих ділянок сторінок археології є спроба проникнути в дивне мислення давньої людини на підставі вивчення тих пам'яток матеріальної культури, які вона залишила після себе [11].

Завважимо, що в останні роки ХХ ст. знайдено нові цікаві факти, які доповнюють історію язичництва на Русі та Середньому Подністров'ї зокрема.

Історіографія проблематики розпочинається на рубежі ХІХ та ХХ ст. Неабиякий інтерес до означеної проблеми виявляли фольклористи, етнографи, археологи, починаючи з середини ХІХ ст. Цій тематиці присвячено значну кількість праць вітчизняних і зарубіжних науковців. На сучасному етапі для дослідження світобачення та звичаїв слов'ян залучені майже всі писемні джерела і в значній мірі враховані етнографічні матеріали, проте для цього використано обмаль фактологічного матеріалу археологів. Водночас саме культові місця, святилища та інші речові пам'ятки, що уособлюють вірування народу, «проливають світло» на значну кількість темних плям у світобаченні стародавнього населення регіону, розкривають «горизонти» пізнання конкретних уявлень про релігійні обряди та роль релігії в житті давнього суспільства. Правда витвори народної творчості – обрядові пісні та казки пізніших епох – донесли до нас залишки давнього слов'янського світобачення, але в них нічого не говорилося про давні культи та богів [12].

Археологічні джерела, які торкаються язичницьких вірувань, на нашу думку, досі не систематизовані. Зазвичай у загальних роботах зі слов'янських язичництв наводяться лише окремі приклади широко відомих пам'яток та згадуються знахідки ідолів й інших культових старожитностей. Однак кількість культових об'єктів слов'ян, які введені дослідниками в науковий обіг останнім часом, невпинно зростає і знаходить своє відображення у багатьох публікаціях.

Так, велику роботу по виявленню та фіксації антропоморфних скульптур у Середньому Подністров'ї провели на рубежі ХІХ та ХХ ст. В. Гульдман [6, с.300] та Ю. Сіцинський [16]. За їхніми даними на межі ХІХ–ХХ ст. в селах Поділля було знайдено понад десятьок кам'яних скульптур, яких у народі називають «бабами». Вони зафіксовані в таких пунктах Середнього Подністров'я: Іванківці, Хребтіїв, Калюс, Іванківці-Олешинські, Березна, Березове, Хоньківці, Козлов, Пижівка, Кузьминчик, Ольховець [1]. На жаль не всі з відкритих кам'яних скульптур стали надбанням науки. На основі систематизації та картографування здобутих даних, Ю. Сіцинський підготував та опублікував капітальну джерелознавчу працю «Археологическая карта Подольской губернии», яка вийшла у світ в 1901 р. у Працях ХІ археологічного з'їду. Вчений зафіксував і систематизував близько 2 тисяч археологічних пам'яток від кам'яного віку до періоду Київської Русі включно. Ця робота стала основою щодо розташування та опису язичницьких скульптур та рельєфів Середнього Подністров'я. Цим об'ємним дослідженням Ю. Сіцинського науковці активно користуються і сьогодні.

У контексті сказаного, варто згадати відомого дослідника старожитностей Поділля В. Гульдмана, який у тому ж 1901 р. опублікував «Пам'ятники Подольской старины» (матеріали к составлению археологической карты Подольской губернии) [4]. Вагомий

внесок у розробку проблеми з історії язичництва Подністров'я здійснено І.С. Винокуром. У його монографічні праці «Історія та культура Черняхівських племен» (1972 р.), «Давні слов'яни на Дністрі» (1977 р.), «Буша» (1991 р.), «Бакота – столиця давньоруського пониззя» (1994р.), «Черняхівська культура: витоки і доля» (2000 р.), увійшов обширний матеріал про духовність населення першої половини I тис. н.е. в Подністров'ї [13].

Певний внесок в організацію збору матеріалів і дослідження духовного життя Поділля зробили наукові установи Всеукраїнської Академії наук і Кабінет антропології та етнології ім. Ф. Вовка, Всеукраїнське етнографічне товариство, науково-дослідна кафедра народного господарства і культури Поділля при Кам'янець-Подільському інституті народної освіти, Кам'янець-Подільське наукове товариство при Всеукраїнській Академії наук, Археологічна комісія УАН та ін. (20–30 роки минулого століття) [9].

Унікальним джерелом, що містить у собі опис та семантичну характеристику язичницьких скульптур, – є «Літопис Руський» [8, с.389]. Його можна назвати велетенською історичною епопеею, яка розпочинається з пралегендарного «сотворіння світу» і закінчується 6800 (1292) роком. Це першоджерело відомостей про тисячі подій, історій та людей. У літописі подається перелік язичницьких богів, яких називали «кумирами», та місця їхнього розташування. Велика увага приділяється їх поваленню.

На карті Поділля, створеній Ю. Сіцинським, біля с. Пижівка Новоушицького району значився ідол. Його пошуки затягнулися аж до 1999 р. Здійснюючи чергове обстеження, автор виявив ідола за 3 км на південний схід від с. Пижівка у напрямку колишнього с. Лоївець, в урочищі Пижівська Дубина, що являє собою заісінену ділянку, яка обмежується з північного боку полем. Місцеві жителі називають його «бабою» [14].

Ідол являє собою прямокутний чотиригранний кам'яний стовп, закопаний у землю та нахилений до землі (рис. 1).

Скульптура виготовлена із Дністровського вапняку. Голова скульптури відбита нещодавно, про що свідчить свіжа структура каменю на зломі (рис. 2).

Висота наземної частини 2,3 м. Ширина її основи 0,47 м товщина 0,17 м. У верхній частині тулуба статуї простежується розширення у вигляді плечей. На лицевій стороні верхньої частини скульптури архаїчний художник показує силуетне зображення ромба на відстані 0,2 м, нижче чітко видно також зображення ромба, але значно меншого за розмірами та досить правильної геометричної форми. У верхній лівій частині скульптури простежується заглиблення у вигляді півкруга, інша половина якого обривається лівою бічною стороною прямокутної скульптури. На відстані 0,8 м від злomu голови статуї на правій фронтальній її частині вибите заглиблення-паз довжиною 0,3 м. Зображення ніг відсутнє, в нижній частині скульптура звужується до 0,31 x 0,20 м [14].

Форми стели говорять про те, що майстер лише наближено відтворив натуральні пропорції стоячої людської фігури. Плечовий

Рис. 1. Ідол із с. Пижівка – знахідка 1999 року (фото автора)

Рис. 2. Відбита частина голови Пижівського антропоморфа (фото автора)

пояс – єдина частина скульптури, що зберегла антропоморфні риси, які чітко фіксуються плавним перехідним вигином плеча від прямокутного в перерізі тулуба до місця відбитої голови. Крім того, видно свіжий злам розмірами 31 x 16 см, що розпочинається там, де плечі мали переходити у голову – за 7 см від правої та 8 см від лівої бічних граней. Зважаючи на ці особливості, можна стверджувати, що голова, немовби посаджена на плечі.

Ще один ромб розміщується за 0,6 м нижче від верху скульптури і має розміри 5 x 11 см. Дві його сторони мають довжину – 7 см. Варто відмітити, що два останніх ромби, маючи невеликі розміри, зберігають правильні пропорції, але один із них постає у дещо недоречному вигляді з незамкненими боковими сторонами.

Асиметричність двох найбільших фігур (верхнього і нижнього ромбів), наводить на думку, що дана антропоморфна плита була розрахована на фронтально-бічне споглядання, отже, могла стояти в півоберт до глядача [7].

Тильна частина скульптури простежується чітко. Поверхня її більш гладка, але по усій площині помітні сліди обробки каменю. З розповідей місцевих жителів, скульптура знаходиться не на своєму першопочатковому місці. Вона виконувала роль своєрідного межового знака між кордонами полів тоді ще існуючого с. Лоївець та с. Пижівки Струоушицького, а пізніше Новоушицького районів. Можемо припустити, що селяни не переносили таку важку кам'яну скульптуру на велику відстань; тому вважаємо, першопочаткове місцезнаходження ідола знаходиться десь поблизу [14].

В 2000 р. місцезнаходження цієї скульптури обстежила археологічна експедиція під керівництвом І. Винокура, безпосереднім учасником якої був автор. На жаль, археологічних досліджень на місці виявлення скульптури не проводилось. Академік І. Винокур вважав, що Пижівська статуя має в Подністров'ї свої аналогії з язичницькими скульптурами із с. Ставчани, с. Калюс, с. Іванківці Новоушицького району. Таким чином, за матеріалом, з якого виготовлено статую, за технікою зображення в камені та за семантикою того, що зображується, цю скульптуру можна об'єднати у середньодністровську групу, яка датується матеріалами черняхівської культури III–IV ст. н.е. [5, с.128].

На місце знахідки в липні 2010 р. виїхала археологічна експедиція під керівництвом А. Гуцала. На цей раз на місці знаходження ідола було закладено розкоп розмірами 5x5 м та глибиною до 0,5 м. Проведені роботи не дали очікуваних результатів відносно супроводжуваного матеріалу. Земля на місці розкопу не містила у собі ніяких культурних нашарувань, а навпаки – відрзнялася своєю однорідністю. Серед речей за 1 м західніше ідола на глибині 0,3 м виявлено тільки один предмет – кам'яний розтиральник сферичної форми, одна із сторін якого затерта. Також було з'ясовано остаточні розміри ідола, а також і те, що він був закопаний на глибину 1,1 м. Більш вдалим виявився детальний огляд антропоморфа. Крім технологічних особливостей у роботі майстра, експедицією було виявлено цілий ряд, непомічених досі, зображень, що складаються із ромбічних знаків та кіл. Саме на ці деталі вказують у своїй статті «Ідол із села Пижівка» дослідники В. Гуцал та П. Болтанюк. На погрудді скульптури вони фіксують незавершену ромбовидну фігуру яка має діагональні розміри по горизонталі – 0,3 м, а по вертикалі – до 0,4 м, помітна деформованість у бік збільшення лівої сторони. Контури

зроблені широкою, до – 2-4 см, борозенкою. Праві сторони довжиною 20 та 28 см прямі і досить чіткі, ліві, відповідно – 18 та 30 см мають нерівні, злегка хвилясті лінії. Верхні контурні лінії, виявились свідомо нез'єднаними. На їхню думку, враховуючи цю особливість дана фігура не може вважатися геометричним ромбом з усіма сакральними навантаженнями, які їй характерні. Скоріш за все, ми маємо справу з ромбічними деталями ритуального одягу, на що вказує асиметричність зображення та деяка нерівність ліній.

За 4,6 см нижче цієї фігури та за 55 см від верхньої частини скульптури дослідники фіксують дві виїмки, заглиблені на 1,5 см, які знаходяться за 1 см одна від одної. Права дещо витягнута доверху, що надає їй форми овалу з розмірами 5 x 7 см, ліва – має форму правильного кола діаметром 5 см.

На відстані 92 см від верхньої частини стели з правого боку помітно відносно свіжу горизонтальну лінію довжиною 13 см, скоріш за все, це пошкодження було зроблене нещодавно.

Нижче за 14 см від ромба за розмірами 5 x 11 см про якого згадувалось вище, вибито виїмку підсерцевидної форми заглибленою на 3 см. За 3 см під нею, виділяється незакінчене кільце діаметром – 14 см, верхня половина якого вибрана на глибину до 1 см, а нижня – злегка деформована. Досить цікавим є те що дослідники знаходять (четвертий) ромб, який вибитий контррельєфом в нижній частині за 1,84 м від її верху та за 18 см від кільця, який скоріше нагадує майже квадрат з довжиною сторін 15x16 см. Помітне незначне збільшення фігури вліво.

В. Гуцал та П. Болтанюк вважають, що зображення, які ми бачимо на стелі, не мають практично нічого спільного з тими, що нанесені на знайдених раніше скульптурах черняхівського часу із сіл Іванківці, Ставчани, Калюс (контури рук, риг достатку тощо) і датуються ранньослов'янським періодом. Опираючись на наукові праці дослідників скіфських ідолів В.С. Ольховського та Г.А. Євдокимова які вказують, що така ознака як відсутність моделювання шиї, рук, ніг та інших можливих атрибутів є характерною ознакою для ранніх скіфських скульптур [10, с.56-59]. На їхню думку, вони знаходять певні аналогії у більш ранніх за часом кам'яних антропоморфів скіфської доби. Тому через відсутність датуючих матеріалів (окрім крем'яного розтирача), є підстави датувати Пижівську статую початком раннього залізного віку і, можливо, вважати її одночасною лоївецькій [7].

На даний час цей антропоморф займає гідне місце серед колекції язичницьких скульптур Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, куди він потрапив у липні 2010 р. завдяки ініціативі А. Гуцала (доцента історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка) і Р. Йолтуховського (наукового співробітника Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника), при безпосередній участі П. Болтанюка (археолога музею) та В. Гуцала

(завідувача археологічною лабораторією Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка.

Отже, таким чином на даний час немає чіткої думки з приводу датування пижівської скульптури, відповідь на це запитання дадуть подальші наукові дослідження.

Список використаних джерел:

1. Брайчевский М.Ю. Поселение и святилище в селе Иванковцы в Среднем Поднестровье / М.Ю. Брайчевский, В.И. Довженок // Материалы и исследования по археологии. – 1967. – № 139. – С. 238-262.
2. Войнович В.М. Українська міфологія / В.М. Войнович. – К. : Либідь, 2005. – 664 с.
3. Винокур І.С. Давні слов'яни на Дністрі / І.С. Винокур, Б.О. Тимошук. – Ужгород : Карпати, 1977. – 111 с.
4. Винокур І.С. Історико-археологічні дослідження Ю.Й. Сіцинського / І.С. Винокур // Мат. міжнарод. наук.-практ. конф. : Духовні витоки Поділля: творці історії краю. – Хмельницький, 1994. – Ч. 1. – С.57-59.
5. Винокур І.С. Черняхівська культура: витоки і доля / І.С. Винокур. – Кам'янець-Подільський : Абетка : Оіум, 2000. – 376 с.
6. Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии / В.К. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1901. – 401 с.
7. Гуцал В.А. Ідол із села Пижівка / В.А. Гуцал, П.А. Болтанюк // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції : [присвяченої 80-річчю від дня народження І.С. Винокура] / О.М. Завальнюк (голова), В.І. Войтенко (співголова), Л.В. Баженов (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. – С. 161-164.
8. Літопис Руський / [пер. Л. Махновець] ; відп. ред. О.В. Мишанич. – К. : Дніпро 1989. – 591 с.
9. Мегей В. П. Первісно-релігійні вірування і світогляд у системі духовної культури людини / В. П. Мегей // Наукові праці К-ПДПУ : Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т. 3. – С. 213-219.
10. Ольховский В.С. Скифские изваяния VII–III вв. до н.э. / В. С. Ольховский, Г.А. Евдокимов. – М. : МТО Метео, 1994. – 188 с.
11. Рыбаков Б.А. Календарь IV в. из земли полян / Б.А. Рыбаков // Советская археология. – 1962. – № 4. – С. 65-72.
12. Петрухин В. Чтобы понять наших предков / В. Петрухин // Знание и сила. – 1981. – № 32. – С. 47-48.
13. Семенчук С.О. Історіографічний огляд та джерельна база досліджень язичницької культури населення лівобережної частини Середнього Подністров'я в I тис. до н.е. – першої половини I тис. н.е. / С.О. Семенчук // Мат. XIII Подільської іст.-краєзнав. конф. : [присвяченої 80-річчю від дня народження І.С. Винокура] / О.М. Завальнюк (голова), В.І. Войтенко (співголова), Л.В. Баженов (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. – С. 46-50.
14. Семенчук С.О. Язичницька скульптура з Археологічної карти Ю.Й. Сіцинського в Середньому Подністров'ї / С.О. Семенчук // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 120-тій річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2010. – С. 97-100.
15. Семенчук С.О. Язичницькі скульптури та скельні рельєфи Середнього Подністров'я / С.О. Семенчук // Тези міжнарод. наук. конф. «Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя», присвяченої 90-річчю з дня народження видатного вітчизняного археолога Б.О. Тимошука. – Чернівці : Зелена Буковина, 2009. – С. 65-66.

16. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии / Е. Сецинский // Труды XI археологического съезда. – М., 1901. – С. 205-210.

This article deals with problems of spiritual culture in a certain region on the basis of new-discovered pagan sculpture from the village Pyzhivka in Khmelnytskyi region.

Key words: *sculpture, pagancy, attribute, kapushche, monuments, anthropomorph.*

Отримано: 26.08.2011

УДК 94(477.4)«17»:355.1

С. А. Сидорук

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ РЕКРУТСЬКИХ НАБОРІВ ДО РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII ст.

У статті висвітлені запровадження та організація російським самодержавством рекрутської повинності у Правобережній Україні наприкінці XVIII століття.

Ключові слова: *рекрутський набір, Правобережна Україна, адміністрація, армія.*

Новий етап у розвитку Правобережжя відкрило його включення до Російської імперії після другого та третього поділів Речі Посполитої. З цього часу на землі Правобережної України було поширене нормативно-правове поле Російської імперії. Відтак весь розвиток регіону став проходити через призму загально-російських факторів, у руслі суспільно-політичної та економічної системи нової метрополії. Санкт-Петербург високо оцінював стратегічне значення цього прикордонного регіону. А тому конкретно й повсюдною ознакою імперської присутності на території Правобережжя виступала армія. Її численні форти і залоги найбільш щільно були розташовані саме у новоприєднаному регіоні, а його населення було обкладено податями, державними і земськими повинностями на користь імперії.

До проблеми запровадження рекрутської та суміжних її повинностей в Україні зверталось не одне покоління істориків. У числі її перших дослідників є історики дореволюційної доби: А. Романович-Славатинський [33], А. Грабовський [5], М.І. Богданович [4], А.Ф. Редігер [31], В.В. Щепетільников [39], В.І. Семевський [35] та І.І. Ігнатович [14]. У контексті дослідження воєнної історії, зокрема при розгляді питань комплектування російських збройних сил у XVIII–XIX ст., рекрутської повинності у Росії торкалися відомі радянські історики П. Ридзюньський [34], П.А. Зайончковський [12], Б.С. Абаліхін [1], Б.Ф. Личак [16] та Ю.Ф. Прудников [31]. Історії функціонування військових поселень кавалерії на теренах України присвячена низка праць Т.Н. Кандаурової [14], К.М. Ячменіхіна [41], В.К. Ячменіхіна [40],